

YABANCILAŞMA VE MÜLKİYET DİLEMMASINDA BİREY: KIRACI (1987) FİLMİ ÖRNEĞİ

The Individual in Alienation and Property Dilemma: The Example of the "Tenant" Movie (1987)

Doç. Dr. Harun CEYLAN

Yalova Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Sosyal Hizmet Bölümü, Yalova/Türkiye

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9047-2316>

Sosyolog. Ahmet Can DEMİR

Mersin/Türkiye

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-6060-2367>

ÖZET

Yabancılaşma ve mülkiyet kavramları 1980 sonrası Türk sinemasında farklı filmlerde ele alınmıştır. Bu filmlerden birisi de yönetmenliğini Orhan Aksoy'un yaptığı "Kiracı" filmidir. Kiracı filmi, dönemin problemlerini, sosyoekonomik durumunu ve özellikle de yabancılaşma ile mülkiyet ikiliğini bir arada işlemesiyle öne çıkmaktadır. Filmin mülkiyet ve yabancılaşma eksenindeki güçlü kurgusu, mülkiyetin emeği nasıl dönüştürdüğünü ve yabancılaşma sürecinin nasıl ortaya çıktığını göstermesi bakımından önemlidir. Bu çalışmanın amacı da mülkiyet ve yabancılaşma kavramları merkezinde Kiracı filminin analizini yaparak, filmin ana karakteri olan memur Kerim'in mülkiyet ilişkileri bağlamında yaşadığı yabancılaşma sürecini Karl Marx'ın teorileri merkezinde değerlendirmektir.

Anahtar Kelimeler: Yabancılaşma, Mülkiyet, Karl Marx, Kiracı Filmi.

ABSTRACT

The concepts of alienation and property were discussed in different films of Turkish cinema after 1980. One of those films is "Tenant", directed by Orhan Aksoy. The "Tenant" movie highlights the problems of that period, the socio-economic situation and especially the interaction of alienation and property. The film's strong fiction of property and alienation is important in terms of showing how property transforms labor and how the process of alienation emerges. The aim of this study is to analyze the film "Tenant" with focus on the concepts of property and alienation, to evaluate the alienation process of the official Kerim, who is the film's main character in the context of property relations, paying attention to Karl Marx's theories.

Key Words: Alienation, Property, Karl Marx, Tenant Movie.

1. GİRİŞ

Birbirini besleyen iki kavram olarak mülkiyet ve yabancılaşma arasındaki iki yönlü ilişkinin en açık haliyle gözlemlenebildiği alan toplumsal eylem alanıdır. Bireyin insani yönünü ortaya çıkaran toplumsal/kamusal alan, ötekinin müdahale ve etkisiyle aynı zamanda benliğine yabancılaştığı bir alana dönüşebilmektedir. Bireyin sosyalleşmesi/toplumsallaşması olarak da adlandırılan bu süreçte ortaya çıkan eşitsizliklerin en önemli kaynağı olarak kendini gösteren mülkiyet kavramı sosyalleşmenin yabancılaşmaya dönüşmesinin bir sebebi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Toplumsal alanda bireyin mülkiyetle mücadelesi sonucu ortaya çıkan yabancılaşma yalnızca bireysel bir emek yabancılaşması olarak kalmaz. Özellikle kapitalist sistemle birlikte yabancılaşmış emeğin bir tezahürü olarak ortaya çıkan özel mülkiyet kavramının yabancılaşmaya etkisi oldukça belirgin bir biçimde sınıfsal yapıyı etkilemektedir.

Mülkiyet ve yabancılaşma arasındaki bu etkileşimi sosyolojik boyutlarıyla ele alan filmlerden birisi de Kiracı (1987) filmidir. Bu çalışmada mülk sahibi olmak ya da olamamak arasındaki ince çizginin bireyin

benliğinde ve toplum hayatında nasıl köklü dönüşümleri beraberinde getirdiğini ve mülkiyet(sizliğin) bireyi nasıl yabancılaştırdığını gözler önüne seren Kiracı filminin çözümlemesi yapılmıştır.

Yabancılaşma ve mülkiyet ilişkisi; filmin diyaloglarının, alt metinlerinin okunmasıyla ortaya konulmuştur. Yabancılaşma ve mülkiyet kavramları üzerinden bu filmin analiz edilmesinin sebebi; anlatılan hikâyenin yalnızca basit bir konut mağduriyeti betimlemesi olmakla kalmaması, orta sınıfa mensup bireyin mülkiyet odağında yabancılaşmayla birlikte nasıl yok oluşa sürüklendiğinin aşamalarla resmedilmesidir. Ayrıca film etkin bir biçimde, her iki kavramı da dönemin sosyoekonomik yapısına uygun bir biçimde aktarmaktadır. Bu bağlamda film, Marx'ın yabancılaşma ve mülkiyet kavramlarının sinemaya aktarılmış hali olarak da kabul edilebilir.

Literatürde *Kiracı* filmini konu edinen az sayıdaki çalışmaya bakıldığında tematik açıdan bir kategorileştirmenin mümkün olmadığı görülmektedir. Bu çalışmalardan bir kısmı filmin başrol oyuncusu olan Kemal Sunal filmleri bağlamında ele alınmış çalışmalar (Kavun, 2018; Ünal, 2010), bir kısmı ise toplumsal eleştiri ve güldürü bağlamındaki filmler kategorisinde (Ünal, 2018) değerlendirilebilir. Bunların dışında filmi toplumsal cinsiyet rolleri gibi (Yılmaz Ekiz, 2019) farklı toplumsal konular (Çetin, 2019; Yaman, 2020) üzerinden ele alan çalışmalar da yapılmıştır.

Ancak Kiracı filminin ana odağındaki yabancılaşma ve mülkiyet kavramları üzerinde bir analiz yapılmadığı görülmüştür. Filmin ana eksenini oluşturan yabancılaşma-mülkiyet ilişkisini çözümlemeyi amaçlayan bu çalışmada yabancılaşmış emeğin mülkiyet kavramı ile olan ilişkisi nedir? mülkiyet kavramı yabancılaşmayı nasıl etkilemektedir? Mülkiyet ve yabancılaşma ekseninde birey nasıl bir dönüşüm yaşamaktadır? gibi sorulara cevap aranmaktadır. Böylelikle filmle ilgili yabancılaşma ve mülkiyet eksenli eleştirel çalışmalara zemin hazırlanması hedeflenmektedir.

2. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Yabancılaşma Kavramı

Yabancılaşma kavramını açıklarken, insanlık tarihinin bütününün bir yabancılaşmanın tarihi olduğunu ifade eden Hegel'e göre, ruhun amacı ve ulaşmak istediği yegâne hedef, tasarladığı düşüncelerin gerçekleştirilmesidir. Ancak ruh bu amaç doğrultusunda hareket ederken, bahsi geçen hedef, kendi gerçek amacının önüne geçerek kendine karşı bir yabancılaşmayı başlatır. İnsan ise bu yabancılaşma durumunun bilincinde değildir ve memnuniyet sanrsı içinde hayatını sürdürür (Hegel, 1928 akt. Fromm, 2004:3).

Hegel tarafından felsefe alanına eklenmiş bir kavram olarak yabancılaşma, Marx'ın sistemli ve daha somut yaklaşımıyla şekillenmiş ve onun temel kavramlarından birisi olmuştur. Marx ve Hegel öncesinde bu kavramı kendi düşünce alanında kullanan –her ne kadar kavramsallaştırmamış olsa da- ve Toplum Sözleşmesi eserinde yer veren Jean Jacques Rousseau'dur. “Özüne bağlı olmayan şeyler bir yana bırakılırsa, toplumsal sözleşme şöyle özetlenebilir: Her birimiz bütün varlığımız ve bütün gücümüzü bir arada genel istemin buyruğuna verir ve her üyeyi bütünün parçası kabul ederiz” (Rousseau, 2012:15). Parçayı bütünün, bireyi toplumun içinde anlamlı ve değerli bulan bu yaklaşım bir taraftan sosyalleşme olarak kabul edilirken diğer taraftan da yabancılaşma olarak değerlendirilmektedir.

Rousseau doğa durumunda özgür olan insanın toplumsal sözleşmeyle birlikte ortaya çıkan *paylaşmanın öncelenmesi* durumuyla bağımsızlığını kaybederek kendini ve isteklerini sınırlayarak yabancılaşmaya başladığını ifade eder. Bu durumun kaynağının özel mülkiyet olduğunu ve toplum yaşamının insanı köleleştirdiğini belirten Rousseau'ya göre bu durumdan ancak eğitimle, bir takım köklü toplumsal değişimlerin hayata geçirilmesiyle ve güçlü bir devlet otoritesiyle kurtulmak mümkündür. (Küçükali, 2002:328-329).

“Hegel de ise yabancılaşma, onun “mutlak ruh” (geist) olarak kavramlaştırdığı varlığın, kendini dışsallaştırması anlamına gelir. Mutlak varlığın kendini dışsallaştırmasının cisimleşmiş hali doğadır. Yabancılaşma işte bu mutlak varlığın kendi dışında bir başka gerçeklik olmadığına farkına varması ve özüne dönerek bu yabancılaşmadan kurtulmasını ifade eden bir süreçtir. Hegel'e göre bu sürecin temel aktörü bu mutlak varlığın kendisinde vücut bulduğu insanın kendisidir” (Ritzer, 2014:164 akt. Demir, 2018:64).

Hegel'in insanın kendi bilincine yabancılaşması olarak değerlendirdiği kavramı Marx, işçi sınıfının yabancılaşması üzerinden somutlaştırarak, tarihsel ve toplumsal bir olgu olarak değerlendirmektedir

(Göymen, 2007:153 akt. Osmanoğlu, 2016: 75-76) ve eylemde bulunan bireyi merkeze alır. Bireyin eylemde bulunduğu toplumun yabancılaşma sürecine etkisini emek üzerinden açıklamaya çalışır (Ollman, 2015b: 213 akt. Demir, 2020:226).

Marx yabancılaşma kavramını açıklarken, yabancılaşmış emeğin ayırt edici dört özelliğini sıralar. İlki işçinin kendi türüne, tür benliğine olan yabancılaşmasıdır. Diğerleri ise, emeğin kapitalizmle birlikte tüketim nesnesi haline gelip metalaşmasıdır. Üçüncüsü ise, işçinin kendi ürettiği ürüne yabancılaşmasıdır. Son olarak, işçinin kendi üretim etkinliğinden yabancılaşmaya başlaması, üretimin anlamsız bir eyleme dönüşmesidir (Marshall, 2005:798-799).

Her şeyden önce yabancılaşma kapitalizmde var olan işbölümünün/eşitsizliğin bir sonucu olarak ortaya çıkar. Bu anlamda yabancılaşma, kapitalist bir sistemde kişinin kendi özünü tam anlamıyla kaybettiği durumu ifade eder. Zira yabancılaşmayla birlikte insan, doğasında olan birçok özelliğini yitirir. Başka bir deyişle monoton iş hayatı, insanın yaşam alanının daralmasına yol açarak, başka bir şeyle ilgilenmesine izin vermez; bu durum da kişinin insani açıdan gelişiminin önüne geçer (Alampiev, 2017:89-90).

Bütün bunlarla birlikte çalışmaya konu olan Kiracı filmi çözümlerken de aktarılabileceği üzere; Marx'ta insanın yabancılaşması evrensel bir olgu olarak sadece belirli bir sınıfın sorunu olmadığından, çözüme kavuşturulacak her şeyin de evrensel bir karaktere sahip olması gerekmektedir. Bu nedenle Marx, proletaryanın, yoksun bir düzeyde bırakılmasının evrensel karaktere sahip olduğunu ve proletaryanın belirli bir toplum sınıfını değil, tüm insanlığı temsil ettiğini ifade eder (Singer, 2000:30). Bu yönüyle yabancılaşmanın muhatabı sadece işçiler değil tüm insanlıktır.

2.2. Mülkiyet Kavramı

Mülkiyet, tarihsel süreçte ilk çağlardan bu yana var olan bir gerçeklik olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak mülkiyet kavramı ile ilgili düşünceler ve tanımlamalar yıllar içerisinde bazı farklılıklar göstermiştir. Bu farklılıklar gerek dönemin düşünürlerinin katkılarıyla gerekse sosyoekonomik değişimlerle gerçekleşmiştir. Her ne kadar ekonomik ve hukuksal kalıplar altında tartışılan bir kavram olsa da, mülkiyetin toplumsal etkilerinin olduğu açıktır. Bu anlamda mülkiyet; aileyi, ekonomiyi, siyaseti ve bütün sosyolojik kurumları etkileyerek bireyi ve toplumu şekillendirmektedir. Bu durum insan doğasındaki eşitsizliklerin kaynağı olarak kendini göstermektedir.

Bu yönüyle insan doğası ve mülkiyet ilişkisini ele alan Thomas Hobbes, doğa durumunda insanların doğaları gereği eşit olduğunu aktarmaktadır. Bu doğa durumunda rekabet, güvensizlik, şan ve şeref çatışmanın kaynağı olarak ortaya çıktığını ve devletin yokluğunun da herkesin herkese karşı bir savaş halinde olmasına neden olduğunu vurgular (Hobbes, 2007:92-93-94). Bu nedenle Hobbes, doğa durumunu umutsuzluk ve sürekli bir korku hali olarak değerlendirmekte (Kılıç, 2015:101) bu umutsuzluk ve korku halinin de ancak devletin varlığıyla giderilebilmesinin mümkün olacağını belirtir. Hobbes'a göre devletin varlığı ile bir hak olarak mülkiyetin de varlığı başlar. Devletin olmadığı yerde ise herkesin her şey üzerinde hak iddia edebileceği için bir mülkiyetten söz edilemez (Hobbes, 2007:106).

18. yüzyıl düşünürlerinden Jean-Jacques Rousseau ise mülkiyetin, toprağın işlenmesinin zorunlu bir sonucu olarak toprak paylaşımından ortaya çıktığını ve böylece ilk hukuk kurallarının doğduğunu aktarır. Doğa durumunda, mülkiyetin doğuracağı etkileri ve sonuçları aktarırken, insanın tutkularından, kıskançlıklarından ve onu yiyip bitiren mevki hırsından bahseder. (Rousseau, 2013:146). Bu durumda da mülkiyetin kötücül yapısı doğa durumunda özgür olan insana gem vurmakta ve insanı köle durumuna getirmektedir. Fakat Rousseau her ne kadar aşırı boyutlardaki servet eşitsizliği karşısında olsa da mülkiyeti doğal bir hak olarak kabul eder (Hakyemez, 2006:68).

Mülkiyet ile ilgili tanımlamalar arasında, emek ve mülkiyet ilişkisine dikkat çeken John Locke da mülkiyeti iktidarın kaynağı olarak işaret etmiş ve devletin yegâne amacının mülkiyetin korunması olduğunu aktarmıştır (Birdal, 2007:41). Hobbes ve Rousseau'da devlete ya da toplumsal yapıya bağlı olarak aktarılan mülkiyet düşüncesi Locke'da devleti var eden bir kavram olarak ifade edilmektedir (Locke, 2012:91).

Locke, mülkiyet kavramını insanın ayrılmaz bir parçası olarak geliştiren ilk düşünürdür. Mülkiyetin kökeni hakkındaki emek teorisine göre, başlangıçta her bireyin 'kendi kişiliğine' sahip olduğunu savunan Locke göre insan "vücudunun emeği ve ellerinin işi, en katı anlamıyla, ona (insana) aittir" (Locke, 1988:277 akt. Afanasyeva, 2012:75). Bu haliyle insan, emeği sayesinde doğaya ait olanı kendine ait bir mülkiyete

dönüştürebilir. Başka bir deyişle doğa durumundaki eşitlik halinde bireyin kendinden bir şeyler(emek) katarak *ortak olanı* mülkiyeti haline getirebileceğini ve bunun tartışılmaz bir hak olduğunu savunur (Locke, 2012:24). Locke, barış ve eşitliğin devam etmesi ve medeniyetin ilerlemesinin de mülkiyete sahip olmaya bağlı olduğunu belirtir. Zira bireylerin mülkiyet haklarını korumak ve onlara güvence vermek toplumun ve devletin sürekliliğini sağlamanın da bir gereği olarak ortaya çıkmaktadır. Başka bir deyişle mülkiyetin varlığı toplumsal işleyişin teminatıdır (Locke, 2012:143).

Locke'un emek mülkiyet ilişkisi Marx'ın aktaracağı emek, mülkiyet ve yabancılaşma ilişkisinin bir başlangıcı niteliğindedir. Ancak Marx mülkiyeti bir sömürü aracı olarak kabul etmektedir. Çünkü üretim araçlarının mülkiyeti kimin elindeyse üretim ve emek onun kontrolünde olacaktır. "Öyleyse, yaşamak için, mülkiyetsiz olanlar, dolaylı ya da dolaysız yoldan, mülkiyet sahiplerinin hizmetine girmelidirler- yani onlara bağımlı olmalıdırlar" (Pecqueur, 1843:409 akt. Marx, 2013:30). Her ne kadar başlangıçta mülkiyet hakkı bireyin kendi emeğinin bir sonucu olarak ortaya çıksa da kapitalizmle birlikte "karşılıksız emek" işçiyi metalaştırmakta ve özgürlüğünü elinden almaktadır (Marx, 2011:564-565).

Mülk edinmenin üretimin bir şartı olduğunu kabul eden Marx'a göre, ortak, komünal bir mülkiyet görüşü daha önemli bir role sahiptir. Bunun dışındaki görüşler servetlerin güvenilirliğinin tartışıldığı, mülk sahiplerinin korunduğu görüşlerdir ve "...hiç bir mülkiyet biçiminin bulunmadığı bir toplumun olamayacağını iddia etmek, safsatadan başka bir şey değildir" (Marx, 1979a:251).

"Özel mülkiyet, toplumsal, kolektif mülkiyetin karşıtı olarak, iş araçları ile işin dış koşullarının özel kişilere ait olduğu yerlerde var olur" (Marx ve Engels, 1977:170). Başlangıçta toprak mülkiyetiyle egemenliğini ortaya koyan ve 'Lordsuz toprak olmaz'¹ sözünü karşılayacak şekilde ilerleyen özel mülkiyet anlayışıyla, işçi ile mal sahibi arasındaki ilişki sömürünün aracı haline gelmiştir. Ortaçağ'daki 'lordsuz toprak olmaz' sözü de bu dönüşüm ile 'para efendi tanımaz'² olarak değişecektir (Marx, 2013:67-68).

Marx'a göre "...mülkiyet, karmaşık sınıf ve sosyal tabakalar sisteminde birincil rolü olan temel bir ilişkidir. Bu kategoriler sisteminde, üretim araçlarının mülkiyetinin özel önemi vardır"(Bottomore, 1993:421). Bu yüzden kendinden önce gelen düşünürlerden ve iktisatçılardan farklı olarak toplumsal yapıdaki birçok olguyu/kurumu mülkiyet ve üretim ilişkileriyle açıklamıştır. Daha önce de ifade edildiği gibi çalışmamızda Marx'ın yabancılaşma teorisi merkeze alınarak mülkiyet ile ilgili aktarımları örnek film üzerinden okunacaktır. Bununla birlikte bu başlık altında verilmeyen bazı tanımlamalar bir sonraki başlık altında film çözümlemesi yapılırken tartışılacaktır.

2.3. Kiracı Filmi Bağlamında Yabancılaşma ve Mülkiyet İlişkisi

Yapımcılığını Memduh Ün'ün üstlendiği, Sulhi Dölek'in 1982 yılında yayımlanan aynı isimli romanından uyarlanan, yönetmenliği ve senaristliği Orhan Aksoy tarafından yapılan, başrolünde Kemal Sunal'ın rol aldığı 1987 yapımı Kiracı filmi; Kerim Kocaman isimli 3 çocuk babası bir devlet memurunun kiracı olarak yaşadığı yabancılaşmayı mülkiyet bağlamında ele almaktadır.

Ev sahibinin kira sözleşmesine aykırı olarak kiraya yüksek oranda zam yapmak istemesi nedeniyle yeni bir kiralık ev aramasının ve bu arayışın sonunda içinde bulunduğu toplumdan –ve ailesinden, uzaklaşıp bireysel bir çöküşün eşiğine nasıl geldiğinin aktarıldığı filmde İstanbul'daki konut sorunu ekseninde dönemin ekonomik, sosyal ve siyasi sorunlarına yapılan göndermeler dikkat çekmektedir.

"1980'li yıllar liberal politikaların uygulandığı, devlet politikaları aracılığıyla sınıf dengelerinin emek aleyhine, sermaye lehine döndüğü ve bu nedenle sermaye için "yüksek kârlı" olan yıllar olmuştur" (Karadaş, 2018:838). Film boyunca dönemin toplumsal ve ekonomik özellikleri bu iki sınıf üzerinden seyirciye aktarılmaktadır. Birincisi, kiracı yani proletarya sınıfı diğeri ise sermaye ve o sermayenin kaynağı olan mülkiyetin sahibi olan ev sahibi yani burjuva sınıfıdır. Filmin çekildiği dönemde öğretmenler, çiftçiler, işçiler ve devlet memurları gibi meslek grupları 'ortadirek' olarak aynı sınıf içinde değerlendirilmiştir.

Dönemin Başbakanı Turgut Özal mecliste okuduğu hükümet programında³ ortadirek kavramını şu şekilde tanımlamıştır: "Ortadirek toplumumuzun en önemli kısmını teşkil eden işçi, memur, esnaf, sanatkâr, çiftçi ve emeklidir."

¹ nulle terre sans seigneur

² l'argent n'a pas de maître

³ 31 Aralık 1987 tarihli Resmi Gazete

Kiracı filmine konu olan, 10 yıldan fazladır devlet memurluğu yapan Kerim ise 135 bin lira maaş almaktadır. Dönemin devlet memuru maaşları ortalama olarak 107 bin lira civarındadır. Yine aynı dönemde İstanbul'da ev kirası aylık 205 bin lira olarak hesaplanmıştır⁴.

Yüksek kira fiyatları ve maaşlara oranla alım gücünün düşüklüğü filmin daha başında ilk diyaloglarda yer almaktadır. Yine filmin birçok sahnesinde kiracı, ev sahibinin bir 'emireri' gibi tasvir edilmiştir:

“Çık git dairemde!”

“Çıkamam.”

“Öyleyse kirayı arttır.”

“Kirayı da arttıramam.”

“Sen benimle dalgamı geçiyorsun?”

“Asıl sen benimle dalga geçiyorsun! Sözleşmede ilk yıl yüzde 25 zam diye yazıyor yüzde 200 değil.”

“Ben sözleşme filan anlamam, işine geliyorsa.”

“Ben bir devlet memuruyum, şimdi bile aylığımın yarısı kiraya gidiyor. Daha fazla arttıramam.”

Bu diyalogun devamında ev sahibi istediği zammı alamayacağını anlayıp dairede kardeşim oturacak diyerek Kerim'i çıkartmaya çalışır. Bu, dönemin ev sahiplerinin çokça kullandığı ve birçok dönem filminde de rastlanan klasik bir söylemdir. Kiralık daireye bir yakının geleceğini kiracıya ileten ev sahibi daha sonra daireyi daha yüksek kira ile başka bir kiracıya verir. Film ilk dakikasında böyle bir diyalogla dönemin bu sorununu yansıtmaktadır.

Ev sahibinin rahat ve tehditkâr tavırlarından anlaşıldığı üzere dönemin mevcut hukuksal düzenlemeleri içinde kiracıyı koruyan düzenlemelerin yeterli olmadığı anlaşılmaktadır. Bu yalnızca ilk diyalogdan değil film devam ederken ara ara birçok defa göndermesi yapılan bir konu olacaktır. Oysa ki hukuki bağlayıcılığı olmasına rağmen kira sözleşmesini hiçe sayan ev sahibi Tahir'in tutumu “mülkiyet hakkını, kişisel çıkar hakkı olarak tanımlayan ve bireysel özgürlüğün sınırlanması olarak değerlendiren yaklaşımı destekler niteliktedir (Marx, 2006:47).

Sürekli taşınmak, kiralık ev bulma telaşı ve elbette bütün bunların maddi yükümlülüğü memur Kerim'in yeni tanıştığı bir süreç değildir. 17 yıldır kiracı olduğunu filmin bir sahnesinde aktarır. İçinde bulunduğu bu durumda birkaç tetikleyici unsur Kerim'in kendine ve ailesine yabancılaşma serüvenini hızlandırır. Bunu ev sahibiyle anlaşamayıp eve döndüğü sahnede karısı Perihan ile konuşurken kafasından geçirdiği düşüncelerde görmek mümkündür:

“Severek evlendiğim kadın bu mu?”

Mavi kağıtlara yazdığım mektupları ona mı gönderiyordum?

Yoksa başka bir Perihan mıydı?”

Filmin bu noktasında anlarız ki; Marx'ın yabancılaşmış işçiden söz ederken aktardığı; gerçekliğin bulanıklaşması ya da yitilmesi durumu başlamıştır. Marx, yabancılaşmayı işçi sınıfı üzerinden; emek, ürün, nesneleşme gibi kavramlarla açıklamaktadır. Bunu göz önüne alırsak, filmin kahramanı devlet memuru Kerim karakterinin ürettiği ürün 'hizmet'tir. Kerim hizmet sektöründe çalışan bir emekçidir. Marx'ın yabancılaşmayı açıklarken kurduğu; emeğe, ürüne ve kendine yabancılaşma durumları, memur Kerim'de mülkiyet odaklı bir seyir izlemektedir.

Memur Kerim'in hayatının merkezinde bulunan mülkiyet kavramı yabancılaşmayı besleyen bir döngünün itici gücü haline gelmiştir. Bir kısır döngü halinde emeğin yabancılaşması özel mülkiyeti doğurmakta, özel mülkiyet ise yabancılaşmayı güçlendirmektedir. Garaudy (1975:58)'nin ifade ettiği gibi iş bölümünün yaygın olduğu ve üretim araçlarının özel sektörde yer aldığı toplumlarda insan giderek nesneleşmekte ve emeği yabancılaşmaktadır. Bu durum da özel mülkiyeti besleyen bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Filmin ana karakteri memur Kerim'in de mülkiyet sorunu çerçevesinde giderek ailesine, iş yaşamına ve kendisine doğru yabancılaştığı ve mülkiyetin yabancılaşmanın aktarıcısı/tetikleyicisi halini aldığı görülmektedir.

⁴ Almanak bilgileri Necip Köni (ekopar.tr.gg)

Yeni bir ev kiralamak için arayışa giren Kerim ile bulduğu evi gezdiren emlakçı arasında şu diyalog geçer:

“Kirası ne kadar?”

“150 bin lira.”

“150 bin lira mı? İyi ama benim aylığım 135 bin lira.”

“Hadi senin hatırın için 135 bin lira olsun.”

“Peki ama ben nasıl yaşayacağım?”

“Orasını bilmem, eğer ayda 135 bin lira alıyorsan ayda beş kuruş kira vermeden yine yaşayamazsın zaten.”

“Sen ne diyorsun arkadaş? Bu memlekette 46 bin 200 lira asgari ücretle geçinmeye çalışanlar var.”

“Öyle mi? İnanılır gibi değil. Onlar temelli ölmüşler.”

Bu durum Kerim’in insan olarak kendisini değersiz hissetmesine yol açacaktır. Bir daire kadar bile değerinin olmadığını kendine tekrarlar ve onca yıl okuyup tahsil görmesinin, yıllarca devlet memuru olarak çalışmasının bir daire kadar bile değeri olmadığını düşünmeye başlar. Gerçekten de dönemin orta direk olarak adlandırılan meslek grupları arasında yer alan memurların aylıklarının çok düşük seviyede olduğu anlaşılmaktadır. 1987 yılı altın fiyatları üzerinden bir değerlendirme yapılacak olursa, o tarihte bir Cumhuriyet altınının yaklaşık olarak 102 bin lira olduğu⁵, Kerim’in maaşının ise 135 bin lira olduğu düşünüldüğünde o günün şartlarında bir memur maaşının yaklaşık olarak 1,3 Cumhuriyet altını ettiği görülmektedir⁶. Aynı dönemde yıllık enflasyon oranı ise %55.05 olarak gerçekleşmiştir⁷.

Çalışan yoksulluğunun tipik bir göstergesi olarak da değerlendirilebilecek film boyunca bireyin refahını artırmayan, barınma gibi en temel insani ihtiyaçlarını bile karşılama imkânı sunmayan çalışma koşullarında emeğinin nasıl metalaştığını ve insanın nasıl yabancılaştığını görmek mümkündür.

Özel mülkiyetin özgürlüğü ortadan kaldıran yönüne vurgu yapması bakımından filmde seyirciye aktarılan en somut mesajlardan birisi de ev sahiplerinin kiracıların yaşamları üzerindeki söz hakları ve tahakkümleridir. Kiracılar ev sahibinin evini kiralarken, ev sahipleri de kiracılarının bütün hayatlarını kiralamış gibidir.

Film boyunca iki farklı ev sahibi üzerinden yansıtılır bu durum, fakat filmin başlarında laf arasında Kerim kayınvalidesi ile konuşurken önceki ev sahipleri hakkında da bir şeyler söyler. Önceki ev sahipleri de “kardeşim oturacak evde” diyerek onları evden çıkarıp evi daha yüksek bir kira ile başkasına kiralamıştır. Yani filmdeki bütün ev sahipleri birbirine benzetilmekte ve işçinin emeğini sömüren, üretim araçlarını elinde bulunduran burjuva gibi tasvir edilmektedir.

Sadece ev sahipleri değil mevcut düzen içerisindeki birçok yapı kiracının –işçinin- karşısında, onun üzerinden kâr etme çabası içinde bir tutum izlemektedir. Emlakçılar, komisyoncular, sahte sendikalar ve mülk sahibi karşısında kiracı tek başına ve çaresizdir. Bu çaresizlik hali soyutlanmayı ve yabancılaşmayı da kaçınılmaz hale getirmektedir.

Mülk sahibi mülkünü yasal olarak kiraya verdiği kiracıyı yasal olmayan isteklerini kabul etmemesi durumunda onu evden çıkartmak için çeşitli yoksun bırakma durumlarına girişir. Filmin başında Kerim’in oturduğu evin termosifonunun, duvarlar parçalanarak ‘bakım yapılacak’ denilerek götürülmesi, elektrik tesisatına ev sahibi tarafından yapılan müdahaleler ev sahibinin mülkiyet üzerinden kiracının benliğini ve özgürlük alanını tahrip etmesinin örnekleri olarak sunulmaktadır. Bu durum Proudhon (2010:202)’un “işlemeyen ya da.....keyfine göre işleyip hiçbir şey üretmeyen bir makine” olarak tanımladığı mülk sahibinin kiracının yaşantısı üzerindeki mutlak hak iddiasının bir uzantısı olarak değerlendirilebilir.

Kerim’in filmin başında yaşadığı evden ayrılıp başka bir eve taşınması adeta 3 aşamalı bir sınav gibi gerçekleşir. Kerim’in iş yerinden arkadaşı olan ve sonraları aralarında kısa bir duygusal ilişki yaşanacak genç mesai arkadaşı Sühendan’ın yardımıyla Kerim bir ev bulur. Evin haberini ise şu şekilde verir:

⁵ <https://www.anlikaltinfiyati.com/cumhuriyet-altin-1987-yili-fiyatları.html>.

⁶ Yeni ev sahibinin de kira sözleşmesinde bir sonraki artış için altın fiyatlarındaki artışı dikkate aldığı ve ev kirasının kayınvalidenin altın bilezikleriyle ödenmiş olduğu görülmektedir.

⁷ <https://ekonomiatlasi.com/enflasyon-orani>.

“Sana bir müjdem var. Hacı Bey seni görmeyi kabul etmiş... Babam sizi bu pazar tanıştıracak. Yalnız yanına karını da alacakmışsın iyi etki yaparmış.”

Pazar günü evin sahibi Hacı Bey ile görüşmeye giderken Sühendan'ın babası Kerim'e yeni ev sahibini; biraz tuhaf ve eski kafalı, herkesin kendisi gibi olmasını bekleyen, dini bütün muhterem bir zat olarak anlatılır. Daha sonra Hacı Bey'in yanına gidip bir saatten fazla süren bir görüşme yaparlar. Ardından Hacı Bey Kerim'i ve ailesini kendi evine davet eder. Fakat yapılan bu ilk görüşme havada kalmış bir sohbet olarak geçer, çünkü Kerim kiranın ne kadar olduğunu bir türlü öğrenememiştir. Bu ev sahibi Hacı Bey'in ilk sınavıdır. Sühendan'ın babası görüşmenin ardından şunları söyler:

“... ilk sınavı başarıyla verdiniz. Hacı Bey'in sizi eve çağırması iyi belirti.”

İkinci görüşmenin ardından bu kez Kerim kiranın ve depozitonun ne kadar olduğunu Hacı Bey'den öğrenir. Aylık 90 bin lira kira ve 300 bin lira da depozito Kerim'in bütçesinin üzerindedir. Ne yapacağını kara kara düşünürken iş yerinde arkadaşıyla girdiği bir diyalog dönemin ‘göç’ ve çarpık yapılaşma sorununu da gündeme getirmektedir. O dönemde yoğun göç nedeniyle ortaya çıkan konut sorunu ve buna bağlı olarak gelişen gecekondular sorunu da arka işlenir. İş yerinden bir arkadaşı Kerim'e İstanbul'a her yıl neredeyse 900 bin kişinin göç ettiğini söyler. Bu biraz abartılı bir sayı olsa da 1980 sonrası dönemde İstanbul nüfusu dikkate alındığında sonraki 10 yıl içinde göçlerle de birlikte nüfus neredeyse 1.5 milyon artmıştır (Emeç, Üçdoğruk Birecikli, Kümbül Güler, 2019:792).

Sonrasında gelişen diyalog ise daha ilginçtir çünkü Kerim'in ilk mesai arkadaşının İstanbul'un aldığı göç ile gündün güne artan nüfusuna ev yetişmesinin zorluğunu aktarmasının ardından, Kerim'in ‘acaba bir yere gecekondular mu yapsam’ düşüncesine ikinci mesai arkadaşı sınıfsal bir çözümlemeyle karşı çıkar.

“Sen gecekondular filan yapamazsın... Her şeyden önce 20-30 hemşeri bulamazsın, çünkü İstanbullusun. Bir başka kentten gelmiş olsaydın, memleketlilerini bulurdun onlar da bir çırpıda dikiverirlerdi gecekondularını.”

Kerim'in yaşadığı durum özel mülkiyeti olmayan sınıfların özgürlüğünün nasıl kısıtlandığını ve emeğin nesneleşmesiyle yabancılaşma sürecinin nasıl başladığını göstermesi bakımından önemlidir. Marx'ın (2013:75-76) da ifade ettiği gibi işçi kendi emeğinin ürününe, yabancı bir nesne gibi bakmaya başlamakta ve işçinin harcadığı emek oranında yabancılaşma artmaktadır.

Üçüncü görüşme Kerim'in evinde yapılır ve artık Hacı Bey kiracı olarak Kerim'i kabul etmiştir. Bu bekleyiş ve çaba Kerim'in kendisinin de ifade ettiği gibi onu yormuştur, mental bir yorgunluktur. Yine Marx'ın (2013:77) ifadesiyle emek arttıkça memur kerim güçsüzleşmektedir. Ürettiği değer zamanla kendini değersizleştirmeye başlamaktadır. İşyerindeki görüntüsü ve diyalogları, zaman zaman işten kaytarması da emeğe olan yabancılaşmayla ilgili ipuçları vermektedir.

Kiracı ve ev sahibi arasındaki yabancılaşma ve mülkiyet döngüsü Kerim yeni evine taşındıktan sonra yeni mülk sahibi ile tekrar başlar. Yeni sözleşmede “ev sahibi kiranın zamanında ödenmemesi gibi sebeplerin haricinde, kiracının adaba mugayir tavır ve hareketleri sebebiyle mülkün tahliyesini talep edebilir.” Maddesi mülk sahibi ve kiracı arasındaki çatışmanın ve mülk sahibinin tahakküm arayışının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Emeğin bir meta haline gelerek nesneleşmesi, onu üreten bireyin de giderek soyutlaşıp sermayenin kontrolünde bir parça haline gelmesine neden olmaktadır. Ev sahibinin de mülkünün içindeki kiracıyı mülkün bir parçası olarak algıladığı görülmektedir.

Bir süre sonra Hacı Bey mülkünden aldığı güçle kiracı Kerim'in üzerine gitmeye onu çeşitli sebeplerle azarlamaya başlar. Bu durum karşısında kiracının elinden pek bir şey gelmez. Çünkü evi olan, söz sahibi olan kendisi değildir. O ürettiği emeğin karşılığını para olarak almaktadır. Zira “...emek harcayan kişi için emeğin içeriği kendisini ilgilendirmeyen, yabancı bir olaydır ve kendi ilgilendiği sadece bu olay yaptığı hizmet karşılığında kazanacağı paradır (Marx, 1979b:95).” Ev sahibini ilgilendiren tek şey de kiracıdan alacağı paradır. Ürüne ve emeğe yabancılaşmanın bir ifadesi olan bu durum aynı zamanda ekonominin sosyal alandaki belirleyiciliğinin ve metalaşmanın da bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Ev sahibiyile erken dönemde yaşanan sürtüşme, iş yerindeki problemler ve bütün bunların temelinde yer alan ekonomik sorunlar Kerim'i sadece kendisine değil diğer insanlara da yabancılaştırmaya başlamıştır. Bu “insanın kendi emeğinin ürününden,”... yabancılaşmasının bir uzantısı olarak “insanın insana yabancılaşması” olgusunun bir göstergesi niteliğindedir (Marx, 2013:82-83). Bu durum Kerim'in bir insan olarak toplum içinde giderek değersizleşmesine neden olmaktadır. Çünkü ekonomik sorunlar ve mülkiyet

sadece emeği değil aynı zamanda benliğini de metalaştırmaktadır. Bu aşamadan sonra da artık geri dönüşü olmayan yabancılaşma yoğun bir şekilde hissedilmeye başlamaktadır (Marx ve Engel, 2011:121).

Kiracı filminde de tam olarak aktarılan durum bu şekildedir. Kerim yabancılaşmanın son aşamalarında önce işinde geri hizmete, depo bölümüne geçerek emeğine, sonra da intihara kalkışarak kendine yabancılaşmanın son raddesine ulaşır. İntihar kararından önce çalışma arkadaşına söyledikleri ruh dünyasının bir yansıması niteliğindedir:

“Ben İstanbul’dayım da ne oluyor? Evim yok, param yok, huzurum yok, hiçbirinin olacağı konusunda umudum da yok. Emekli olunca alacağım ikramiye ancak o güne kadar yaptığım borçları karşılamaya yetecek.”

Sonrasında ise başbakanın pazar günü yapacağı bir site açılışında intihar etmeye karar verir. Bu ani bir karar gibi gözükse de film boyunca Kerim’i intihar noktasına getiren olayların onu bu karara sürüklediği anlaşılmaktadır.

Filmin sonlarında Kerim Kocaman intiharını sınıfının bir mücadelesine, eylemine dönüştürmek için başbakanın konuşmasını bölerek kalabalığın ve gazetecilerin önünde birtakım açıklamalar yapar:

“Günden güne büyüyen konut sorununa karşı hükümetlerin süregelen ilgisizliğini kınamak için bu eylemi seçtim. Ben Kerim Kocaman, 40. yaş günümü kiracı olarak geride bıraktım. Yaşasam, 80. yaş günümde de kiracı olarak kalacağıma inanıyorum. Ayrıca, benden çok daha kötü koşullarda yaşayan milyonlarca kiracının varlığının bilincindeyim. İşte, kiracılık yazgısını benimle paylaşan vatandaşlarıma yardım edebilmek için yaşamıma son vereceğim.”

Kerim’in yaptığı açıklamaların sonunda beklenmedik bir şey olur ve intihar etmek için çıktığı binanın sahibi Kerim’e bir daire hediye eder. Bir an için ev sahibi olmanın şaşkınlığı ve mutluluğu onu sarar ve bu teklifi kabul eder. Bu sahne özel mülkiyet ve yabancılaşmış emek arasındaki döngünün bir tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu tablo dışlanmış emeğin bir ürünü olan özel mülkiyetin diğer yandan da emeğin kendini dışsallaştırmasının bir yansıması olarak değerlendirilebilir (Marx, 2013:86).

Tam da bu sırada Kerim’den görüntü almaya çalışan gazetecilerin soruları onu yeniden kendi sınıf bilincine döndürür:

“Sizin konut sorununuz çözümlendi ama milyonlarca kişininki sürüyor, buna ne diyeceksiniz? Siz sahte bir kahraman mısınız? Az önce söyledikleriniz hep palavra mıydı?”

Eyleminden vazgeçerek kendi sınıfına ihanet etmiş olma düşüncesiyle Kerim eylemine devam edip aşağıya atlar ama kurtulur ve film de böylece sona erer.

3. SONUÇ

Filmde, çalışan yoksulluğu, göç, aile ve akrabalık ilişkileri, kentleşme, ekonomik sorunlar gibi pek çok sosyoekonomik konu kiracılık/mülkiyet ekseninde işlenmiştir. Mülkiyet üzerinden analiz edilen ekonomik sorunlarla aile, iş ve toplum hayatının ve bireyin nasıl dönüştüğü/yabancılaştığı ortaya konulmuştur. Yabancılaşma kavramının yanı sıra, sınıf bilinci, sınıf çatışması gibi kavramların da filmde ele alındığı görülmektedir. Bu anlamda filmin örgüsü “mülk sahipleri” ve “kiracılar” dan oluşan iki sınıf üzerine inşa edilmiştir.

Ev sahibi olamama üzerinden *mülkiyet ve yabancılaşma* analizinin yapıldığı filmde özel mülkiyetin, emeğin yabancılaşmasına neden olarak, çalışanların özgürlüğünün kısıtlanmasına ve mülk sahiplerinin çalışanlar üzerinde tahakküm kurmasına neden olan bir araç haline dönüşebildiği vurgulanmaktadır. Bu anlamda yabancılaşmış emeğin bir ürünü olarak mülkiyetin, emeği ve çalışanı nasıl yabancılaştırdığı konusu filmin odağında yer almaktadır.

Ayrıca filmde mülkiyetin bir yandan ekonomik ve sınıfsal statüyü yükseltirken, mülksüzlerin metalaşan emeklerinin onları nasıl yabancılaşmaya sürüklediği gözler önüne serilmektedir. Emek ve mülkiyet arasındaki bu ilişki mülkiyet ve yabancılaşma halinde bir kısır döngüye dönüşen diyalektik bir düzleme oturmaktadır. Yabancılaşmasına neden olan mülkiyete kavuştuğunda Kerim karakterinin yeniden dönüşmesi/yabancılaşması da göstermektedir ki; yabancılaşmanın kaynağı olan mülkiyet bir anda yaşamın kaynağına dönüşebilmektedir.

KAYNAKÇA

- Afanasyeva, İ. G. (2012). Vzaimodeystvie Liçnosti i Obşestva Kak Sotsilnaya Funktsiya Sobstvennosti, Nauçno-Teoretiçeskiy Jurnal «Obşestvo. Sreda. Razvitie» (Terra Humana), S.74-78
- Alampiev, O.A. (2017). Vzaimosvyaz Fenomenov Otçujdeniya, Razdeleniya Truda i Klassovogo Neravenstva v Uçenii K. Marksa, Vestnik Permskogo Universiteta. Filosofiya. Psihologiya. Sotsiologiya. Vıp. 1. S. 87-96.
- Anlikaltınfiyatı (2021). Cumhuriyet Altını 1987 alış ve satış fiyatları. <https://www.anlikaltınfiyatı.com/cumhuriyet-altin-1987-yili-fiyatlari.html>. Erişim Tarihi: 23.08.2021
- Birdal, M. (2007). Locke'un Mülkiyet Teorisi Ve Marksist Eleştirisi: Mülkiyet Hakkı Ve Bireysel Özgürlükler Üzerinden Locke ve Marx Karşılaştırması. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası, 57 (1) , 39-61.
- Bottomore, T. (1993). Marxist Düşünce Sözlüğü (çev. Mete Tunçay). İstanbul: İletişim Yayınları
- Çetin, Ü. (2019). Komedi Filmlerinde Toplumsal Eleştiri: Kemal Sunal Örneği. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Radyo, Sinema ve Televizyon Anabilim Dalı Radyo, Sinema ve Televizyon Bilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Demir, A. (2020). Yabancılaşan Emegın Bireyi Parçalaması: Öğretmen (1988) Filmi Örneği. Anasay, (13), 221-240
- Demir, Z. (2018), Karl Marx'ın Bakış Açısından Kapitalist Toplumda Yabancılaşma ve Sonuçları, Abant Kültürel Araştırmalar Dergisi, 3(5): 63-74.
- Ekonomiatlası (2021). Enflasyon oranı. <https://ekonomiatlasi.com/enflasyon-orani>. Erişim Tarihi: 23.08.2021
- Emeç, H., Üçdoğruk Birecikli, Ş., Kümbül Güler, B. (2019). İstanbul'a Yönelik İç Göç Hareketlerinin Ekonometrik Analizi. İnsan ve İnsan, 6 (22) , 785-808
- Fromm, E. (2004), Marx'ın İnsan Anlayışı (çev. Kaan H. Ökten), İstanbul: Arıtan Yayınevi.
- Garaudy, R. (1975). Marks İçin Anahtar (çev. Ahmet Taner Kışlalı). Ankara: Bilgi Yayınevi
- Göktaş, A. (2017), Kemal Sunal'ın Başrol Oynadığı Filmlerdeki Türk Halk Kültürü Unsurlarının Tespiti ve İncelenmesi, Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili ve Edebiyatı Bilim Dalı, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Hakyemez, A. D. (2006). Tebaadan Yurttaş Geçiş: Hobbes, Locke ve Rousseau'da Toplum Sözleşmesi Kuramları. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Anabilim Dalı, Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul
- Hobbes, T. (2007). Leviathan (çev. Semih Lim). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Karadaş, N. (2018). 1980 Sonrası Dönemde Türk Sineması'nda Zenginlik Temsilleri. Turkish Studies, 13/18 s.833-856
- Kavun, M. (2018), Çocuklara Değer Aktarımında Türk Sinemasının Rolü: Kemal Sunal Filmleri Örneği, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Türkçe Eğitimi Anabilim Dalı, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi).
- Kılıç, Y. (2015). Hobbes, Locke Ve Rousseau'da "Doğa Durumu" Düşüncesi. Temaşa Erciyes Üniversitesi Felsefe Bölümü Dergisi, (2) , 97-117.
- Köni, N. (2001). Türkiye Cumhuriyeti'nde Zaman İçindeki Paranın Satın Alma Değerleri. <https://ekopar.tr.gg> Erişim Tarihi: 23.01.2021
- Küçükali, R. (2002), Küreselleşme Sürecinde Yabancılaşmanın Boyutları, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt: 2, Sayı: 28-29, s.327-339.
- Locke, J. (2012). Yönetim Üzerine İkinci İnceleme (çev. Fahri Bakırcı). Ankara: Ebabil Yayınları.

- Marshall Gordon (2005), Sosyoloji Sözlüğü (çev. Osman Akınhay ve Derya Kömürcü), Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Marx, K. (1979a). Ekonomi Politigin Eleştirisine Katkı (çev. Sevim Belli). Sol Yayınları, Ankara
- Marx, K. (1979b). Grundrisse (çev. Sevan Nişanyan), Ankara: Birikim Yayınları.
- Marx, K. (2006). İntihar Üzerine (çev. Barış Çoban, Zeynep Özarslan). İstanbul: Yenihayat Kütüphanesi
- Marx, K. (2011). Kapital: Ekonomi Politigin Eleştirisi Cilt 1 (çev. Mehmet Selik, Nail Satlığan), İstanbul: Yordam Kitap
- Marx, K. (2013). 1844 El Yazmaları (çev. Murat Belge), İstanbul: Birikim Yayınları.
- Marx, K., Engels, F. (1977). Seçme Yapıtlar 2 (çev. Sevim Belli, Alaattin Bilgi, Güneş Özdural, Ahmet Kardam ve Kenan Somer). Ankara: Sol Yayınları
- Marx, K., Engels, F. (2011). Komünist Manifesto ve Komünizmin İlkeleri (çev. Muzaffer Erdost). Ankara: Sol Yayınları
- Osmanoğlu, Ö. (2016). Hegel'den Marcuse'ye Yabancılaşma Olgusu, Üsküdar Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:3, s.66-92.
- Proudhon, P. J. (2010). Mülkiyet Nedir? (çev. Devrim Çetinkasap). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları
- Resmi Gazete (1987), Başbakan Turgut ÖZAL Tarafından 25/12/1987 Tarihinde Millet Meclisinde Okunan Hükümet Programı, Sayı: 19681, 31.12.1987.
- Rousseau, J. J. (2012), Toplum Sözleşmesi (çev. Vedat Günyol), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Rousseau, J.J. (2013). İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı (çev. R. Nuri İleri). İstanbul: Say Yayınları
- Singer, P. (2000). Marx: A Very Short Introduction. Oxford: Oxford University Press
- Ünal, M. (2010), Türk Sinemasında Kemal Sunal, Yeni Düşünceler Dergisi, Sayı:5, s.69-78.
- Ünal, M. (2018), 1960-1990 Yılları Arasında Toplumsal Eleştiri Perspektifinden Türk Güldürü Sineması, Sosyoloji Dergisi, Sayı:37, s.21-39.
- Yaman, Y. Ş. (2020). Kemal Sunal Filmlerinde Toplumsal Eleştiri Biçimlerinin Analizi. İstanbul: İstanbul Aydın Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
- Yılmaz Ekiz, F. (2019), Kemal Sunal Filmlerinde Anne ve Baba Temsili, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İletişim Tasarımı ve Yönetimi Anabilim Dalı, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi).

